

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXV-2

APPENDIX

BELGRADE

1994

Љубинко РАДЕНКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ДОПРИНОС ТИХОМИРА Р. ЂОРЂЕВИЋА ИСТРАЖИВАЊУ МИТОЛОШКИХ БИЋА

Апстракт: Више од педесет година Тихомир Р. Ђорђевић је прикупио етнографску и фолклористичку грађу о митолошким бићима код Срба и других народа српског и хрватског говорног подручја. Уочи Другог светског рата отпочео је систематизацију те грађе и њено публиковање. Његов циљ био је свестран опис тих бића. Да је тај циљ и остварио сведоче радови које је за живота објавио о *уроцима, бабицама, сребрном цару, куги, богињама*, као и његова посмртно објављена књига у којој је заступљено много више митолошких ликова (*вила, вештица, вампир, здухач, поглав* итд.). Није посебно разрађивао методологију описа митолошких бића, нити се бавио реконструкцијом њиховог порекла.

1.

Из оскудног предговора који је Тихомир Р. Ђорђевић написао за своје две неостварене књиге из серије *Наш народни живот* (11 и 12), сазнаје се о његовом раду на истраживању митолошких бића: "... Ја сам покушао да групишем", каже он, "своје белешке о различитим бићима која живе у машти нашега народа. Те белешке сам прикупио кроз више од 50 година." Без обзира на то што његова уводна напомена у објављеном облику није датирана, из контекста се види да су га ова питања нарочито заокупљала уочи Другог светског рата. О томе сведочи и његова белешка да је свој рад о здухачу завршио 13. септембра 1941. године. У тој напомени, открио је и своје скромне претензије на ширину и дубину овог проблема: он жели да створи што потпунију слику нестварних бића која живе у народном памћењу, а шири поређења и анализе

треба да дођу после тога. Смрт га је претекла да од обимне грађе коју је годинама скупио сачини неку врсту "демонологије српског народа".

За живота Т. Р. Ђорђевић објавио је више прилога о митолошким бићима. У серији *Наш народни живот*, осврнуо се на две врсте таквих бића - на *демоне* који угрожавају младенце (дато у овиру шире расправе о свадбеним обичајима) и на *сребрног цара* из веровања рудара. Прва тема разматрана је и посебно, у краћој расправи *Товијине ноћи у нашем народу*, која је објављена у *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena u Zagrebu* (1933, књ. 39, св.1), а ушла је и у десету књигу едиције *Наш народни живот*. Више пута је препампавао његов чланак о *бабицама*, под називом "Порођајни демони у веровању народа" (у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор, књ.19; као посебан одељак његове књиге *Деца у веровањима и обичајима нашега народа*, 1941; посмртно у књизи *Неколике болести и народни појмови о њима*, САНУ, 1965; у "Просветином" издању *Наш народни живот*, књ. 4, 1984). Два пута (за живота и посмртно) објављени су и његови прилози о *куги* и *богињама* (први пут у часопису *Miscellanea*, који је издавао Централни хигијенски завод у Београду).

Од значаја за познавање митолошких бића из круга демона болести, јесте опсежна студија Т.Р. Ђорђевића о *уроцима*, објављена у СЕЗБ, књ.53 из 1938 (препампана у издању "Просвете" 1985), под називом "Зле очи у веровању јужних Словена".

Главна, и рекло би се, незаменљиво дело за познавање "ниже" митологије балканских Словена, јесте посмртно издата књига Т.Р. Ђорђевића о митолошким бићима у оквиру СЕЗБ, књ.56, из 1953. године. Пошто је у замисли аутора овај рукопис конципиран као две књиге: *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању* и *Валтир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, онда су оба ова наслова остала у називу тог једног тома ове периодичне публикације. Осим поменутих бића у наслову, овде су дати још осврти на *мору*, *здухача* и *псоглава*.

Ако би се по неким мерилима груписала митолошка бића о којима је писао Ђорђевић, она се могу побројати на следећи начин: а) *демони болести* - *урок*, *вештица*, *мора*, *полегач*, *бабице*, *куга*, *богиње*; б) бића из природе - *вила*, *псоглав*, *сребрни цар*; в) бића настала од покојника - *валтир*, *плакавац*, *свирац*, *нави* итд; г) олујни демони - *здухач*. Уз ова, поменута су и многа друга бића која се јављају у локалним предањима, и показују неке сличности с њима.

2.

Стварање слике о митолошким бићима Тихомир Р. Ђорђевић заснива на фолклористичкој и етнографској грађи срп-

ско-хрватско-македонског језичког подручја. Ретко наводи словеначке и бугарске паралеле, скоро никад примере других словенских народа. Понекад врши поређења с грчком, арбанашком и турском грађом. Главни извори су му: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* - Загреб, Српски етнографски зборник - Београд, и Гласник Земаљског музеја - Сарајево. Уз ове, користи и многе друге публикације са етнографском или фолклористичком садржином. Шире компарације заснива на појединим делима на француском и немачком језику. Драгоцени су и неки његови лични етнографски записи. Увек је покушавао да етнографску грађу из различитих крајева укомпонује у свој рад са што мање језичких измена. Тиме је желео да сачува што више индивидуалног виђења записивача, као и разне локалне називе. Због многобројних навода и одсуства његовог коментара и уопштавања, текстови његових расправа су превише разуђени, а некад се исти примери понављају више пута.

3.

На примерима студија о *вештици* и *валтиру* могу се уочити добре и лоше стране методолошког приступа којег се Тихомир Р. Ђорђевић обично држао пишући о митолошким бићима.

Полазна тачка му је разноврсност назива за исти појам. Тако, на основу литературе, наводи двадесетак синонима за жену која има у себи демонски дух, који излази из ње и узевши обличје неке животиње, мори људе и њихову децу (нпр. *вештица*, *вишка*, *вештерка*, *цопрница*, *штрига*, *коњобарка*, *каменица* итд.). Исто тако, за покојника који оживи у гробу и враћа се живима да их прогања и прави штету наведено је тридесетак различитих назива, а са демонима насталим од умрле некрштене деце, тај број се повећава скоро на 50. Сигурно да разноврсност назива омогућује ближе сагледавање анализираних питања. Пошто је циљ Ђорђевића - дескрипција, он га не размагра у појединостима. А могло би се указати на могућност картографирања и уочавања појединих културних зона на основу распрострањења појединих назива и различитих представа о њима. Тако се називи "цоперница", "циперница" срећу у Хрватској и дошли су као позајмица из немачког (*Zauberin, zaubern*); називи "штрига", "штригна" срећу се на Приморју и у Црној Гори и говоре о романском утицају (нпр. код Италијана и Румуна се јавља биће *strigoi, streghe*, лат.: *strix*); док се назив "вештица" распростире у централном и источном делу Балканског полуострва (код Срба и Бугара) и потиче од старог словенског корена, из кога се изводе и називи неких других бића: *видина*, *видигоја*, *вједогоња*, слов. *vedomes*, рус. *ведьма* (везује се за значење ст. слов.: *vědě-* "знам"). Називи, пак, "сркача", "рогуља", "каменица", "тамо она", представљају еуфемизме који имају

магијску функцију. И многобројност назива за *вампира* сведљива је на неколико група, које сведоче и о преовладавању појединих представа о овом митолошком бићу у разним словенским земљама. Најпире су распрострањена два назива иза којих стоје две, у великој мери различите представе: вампир (*вампирин, ванер, вопер, вопир; упир, упирина, лапир, липир, лампир, лампијер*) и вукодлак (*вукозлак, вукозлацина, волкодлак, вук, укудлак, кудљак, кодлак*).

Велики број примера, ако не потиче са шире територије сродних народа не омогућава јаснију слику о питању које се изучава. Тек поређењем народних представа о вештици код источних и балканских Словена уочавају се европски и балкански елементи у тим представама. Као што су запазиле Л.Н. Виноградова и С.М. Толстаја, код источних Словена је присутна европска слика вештице - то су, по правилу, обичне жене које ступе у везу с ђаволом, живе с њим и под његовим утицајем праве недела и могу се приказати у сваком облику (као животиња, точак, решето, стог, клубе пређе, корпа, палица, грана итд.). Таква представа о вештицама постоји и код Хрвата: "То су обично зловне старе жене. Оне се освећују за претрпљене увреде. Да то лакше постигну 'вежу' се с врагом и с његовом помоћи чине зло" (Лј. Ivandić). Код балканских Словена вештица настаје као резултат зачећа у посебан час, или пак одређени показатељи при рођењу детета говоре да ће оно бити вештица. Такође, способност да душа привремено напусти тело не среће се код источнословенских вештица, већ само у балканско-кавказском ареалу. Поступци вештица - да једу срца деце, пију крв људима и сл. везани су само за балкански простор.

Словенске паралеле и код вампира указују на разлике и старину неких представа о овом бићу. Као што је показао Итиро Ито, код источних и западних Словена под појмом *вукодлак* подразумева се човек који се одређеним магијским радњама претвара у *вука*, а кад поново зажели он се на обрнути начин враћа у људско обличје. Такви људи су врачањем могли и друге људе претворити у вукове, чак и читаву свадбу. То биће се описује код Белоруса као велики вук који има четворе очи - један пар на челу а други на затиљку. Источно-западнословенски вукодлак подсећа на јужнословенског *здухача, грабанцијаша* и сл. Тихомир Р. Ђорђевић је олбацио мишљење Крауса (F.S. Krauss) да треба правити разлику између *вукодлака* и *вампира*. Чињеница је да су се у ова два имена код Јужних Словена слиле сличне представе. Међутим, пажљивија посматрања указују да је између ова два назива некад постојала разлика. *Вукодлак* је био везан за преобраћање живог човека (слично као код источних и западних Словена), док је *вампир* био демонизовани покојник. Трагове те разлике уочио је и М. С. Филиповић у источној Херцеговини и

каже да *вукодлак* није исто што и *вампир*. "То је неко страшно биће, слично вуку. Излази из пећина, јама, дубоке шуме". У околини Дубровника посведочен је назив *упирина* за човека или жену који могу урећи дете или стоку (В. Вулетић-Вукасовић). И сам Ђорђевић без коментара наводи податак из Прапутника у Хрватској да појединац може постати *вукодлак* за живота.

После набрајања назива, он наводи низ података који илуструју народне представе о митолошким бићима. Наводе се различита казивања, а посебно је усмерена пажња на животиње у које се она претварају (*вештица* у лептира, кокошку, плаву и црну птицу, јејину, мачку, жабу; *вампир* у пса, коња, квочку, крмачу итд.). Вероватно би то за Чајкановића била прилика да говори о тзв. атрибутивној улози коју животиње имају када прате неког актера радње у фолклорним текстовима, или га пак замењују. То је један од кључева за анализу њихове семантике. Такође се може сматрати као значајно обележје да су жене-вештице обично старе, што се уклапа у широко прихваћену дихотомију младо/старо, која се може преводити и као напредно/назадно, добро/лоше итд. Или, да су оне такве као последица тога што су се зачедиле у "зао час" и да се рађају са неким знацима (црвена, модра или црна кошуљица). Овим се отвара занимљиво питање табуа у сексуалном општењу који је био везан за време у години, месецу или дану и, уопште, представа о зачећу. Такође је видљива алтернација боја - црвено, плаво, црно, које су међусобно заменљиве и које су све у опозицији према белој (схваћеној као "бело млеко", бело - чисто сребро и сл.).

У одељку "Како изгледа вештица", отворена су два питања: како међу женама препознати вештицу, тј. магијским путем је натерати да се открије, и каква су спољна обележја жена-вештица. Наведен је већи број народних казивања о начинима откривања вештица која, углавном, потичу из западних српских и хрватских крајева. Ђорђевић не улази у анализу зашто се у тим поступцима захтева употреба *верига*, *игле без ушију*, *црне козје мешине*, *појаса*, *кашике од бриљана*, *тељиге од црног вола* итд. Или зашто се приликом пробадања *вампира*, употребљавају *глогов* или *трнов колац*, *кожа од бика*, *рогож*, *слама*, *пустина* (уваљана вуна). Као могући пут за осветљавање ових питања треба нпр. поменути: болестима се у бајањима говори "Усту, биче!"; нечиста сила се код источних Словена тера у *шевар*, од чега је и рогожа исплетена; *слама* је саставни део бадњиданског обреда, када се "угошћују" преци; *пустина* се помиње у предањима о убијању старца из Црне Горе итд. Што се телесних особина тиче које жене-вештице разликују од других жена, оне се свде на *длакавост* (бркате, имају руњаве ноге), *посебне очи* (упале, разроке, урочне, човек се у њима види наопако), *не тону у води*. Поред тога, *не трпе мирис белог лука*. И

ово су, свакако драгоцени подаци, који упућују на елементе хтоничности који чине представу о вештицама.

Следеће важно питање односи се на *радње* које изводе митолошка бића, или, како би Проп и Чајкановић рекли *функције*, или, како је руска група за истраживање словенских митолошких бића то именовала, *функције* и *предикати*. Главна радња која се приписује вештицама јесте та да на посебан начин (ударом шипке, прута, лозовог крста), отварају груди људског бића и ваде му срце, а његове груди поново срасту. Од тога човек почиње да вене и, ако се на посебан начин не лечи, он умре. По народним представама, вештице најчешће нападају децу и људе из свог рода. Да ли се у представама о вађењу људских срца крије неки древни балкански обред причешћа сировим срцем животиња, које су изводиле припаднице тајних друштава које су сматрале да су под заштитом неке богиње, треба истражити на документован начин. На то упућују примери румунских бајаличких текстова, где се као демони јављају жене с бакљама, што је и у виду жанр-сцене приказано на неким римским саркофазима.

Посебно питање које ближе одређује митолошка бића јесте значење *времена* и *простора*. Да је заиста важно одређено време за извођење вештичјих радњи или за њихово ометање показују и ови подаци: оне се најчешће састају првог марта и деветог септембра, у глуво доба ноћи; могу се на одређени начин препознати на покладе, уочи Божића и Ђурђевдана. Места значајна за њихову делатност су: огњиште, орах или крушка ван насеља, одређено брдо, бакарно гувно итд. Везивање делатности вештица за одређено време у години указује на организован култ, односно на религијску појаву. На то указује и локус "бакарно" или "медно" гувно, те присуство огњишта или посебно означеног места у шуми. "Митологичност" времена и простора јавља се и у представама о вампирима.

У одељку "Заштита од вештица", Тихомир Р. Ђорђевић наводи низ средстава која, по народним веровањима, штите од вештица (*бели лук, нож, рог, опанак, вериге, громовна стрела, шупаљ камен, крст, уље од звона, поједине траве - иви, оман, одољен, рута, тиса, бриљан* итд.). Ако се овоме додају и златни судови из којих вештице једу и пију, те њихова друга опрема (маст за мазање, шипка, метла и сл.), настаје списак предметног света који такође има атрибутивну функцију (савремена истраживања то називају "симболички статус предмета"). Њихово значење је најпогодније изучавати свдећи их на одређене кодове: "биљни", "код животиња", "код метала", "просторни код" итд. Од великог значаја је, на пример, указивање Аверинцева и Успенског на везу злата са хтонским светом, што је путоказ у тумачењу присуства златних предмета на састанцима вештица и у стаништима вила.

Значајан труд Ђорђевић је уложио у осветљавање питања прогона вештица, односно њиховог суровог кажњавања. На основу архивских података из Србије, јасно је колико је та појава била укорењена у свест народа у XIX веку. О поступању са женама осумњиченим да су вештице у северозападним јужнословенским земљама током више векова, постоји писана судска документација. То поступање се није разликовало од оног у другим католичким земљама. Тај део историје идеја привукао је више западних аутора да у последње две-три деценије ову појаву осветле из свог угла гледања.

Циљ овог осврта треба да илуструје велики труд који је Ђорђевић уложио у прављењу слике (како он то и сам каже) о нестварним бићима, и његове врло скромне жеље да етнографску грађу тумачи. Недостајала му је Чајкановићева смелост да у ова питања уђе аналитички. Због чињенице да се овим питањима бавио пред крај живота, то се од њега није ни очекивало. Ипак, његов поштен и огроман рад захтева да у њему тражимо оно што је од користи за нас. А тога има много и у области познавања митолошких бића балканских Словена.

THE CONTRIBUTION OF TIHOMIR ĐORĐEVIĆ TO THE STUDY OF MYTHOLOGICAL BEINGS

Summary

It was, among other things, the topic of mythological beings, preserved in beliefs and folklores of Balkan Slavs, that the eminent Serbian etnologist Tihomir Đorđević accorded his attention to. For over 50 years was he collecting material having in mind their thorough description. During his lifetime he managed to publish a few treatises on mythological beings, but the most important ones were published in "Srpski etnografski zbornik" (vol. 53, 1953) only after his death.

His treatises on witch, vampire, fairy, *mora*, *zduhač*, *urok* etc., are distinguished by broad insight into the material, which is best seen in his quoting numerous synonyms, as well as in his description of local beliefs.

His treatises on witch and vampire has served to show that Đorđević was concerned neither with the methodology of description nor with the reconstruction of origin and mythological contexts of mythological beings. His goal was to effect as precise description as possible, proceeding from the material at his disposition. Thereby he opened the way for broader comparisons and analyses that have been started only recently.

ЛИТЕРАТУРА

Виноградова, Ј.Н., Толстая, С.М.,

1990 *К сравнительному изучению мифологических персонажей, вештица и ведьма, - Балканские чтения I. Симпозиум по структуре текста*, Москва.

Вулетић-Вукасовић, Б.,

1934 *Призијевање*, СЕЗБ, L.

Ivandić, Lj.,

1965 *Pučko praznovjerje*, Madrid.

Ито, И.,

1993 "Волкодлак" и "волчий пастух" - два общеславянских фольклорных мотива, связанных с культом волка, Comparative and contrastive Studies in Slavic Languages and Literatures, College of Arts and Sciences, University of Tokyo.

Материалы...

1989 *Схема описания мифологических персонажей*, - Материалы к 6 международному конгрессу по изучению стран Юго-восточной Европы, София, 30. 8. 89 - 6. 9. 89, Москва.

Филиповић, М.С.,

1967 *Етнолошке белешке из источне Херцеговине*, СЕЗБ, LXXX.